

СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ „Д.А.ЦЕНОВ“

Факултет „Финанси“

Катедра „Финанси и кредит“

Докт. Яков Итах – Израел,

№ D03021895

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ (по икономика) по докторска програма „Финанси, парично обращение, кредит и застраховка“ (Финанси) на тема:

„Измерване на нивото на финансова грамотност сред учениците в Израел и влиянието му върху тяхната бъдеща стопанска дейност“

**Научен ръководител:
Доц. д-р Анелия Радулова**

**Свищов
2022**

Дисертацията е обсъждана и предложена за защита по Закона за развитието на академичния състав в Република България от катедра „Финанси и кредит“ на Стопанска академия „Д. А. Ценов“, Свищов.

Дисертацията е в обем от 227 страници. Структурно се състои от увод, изложение в 3 глави, заключение и списък с литература – общо 270 източника. В подкрепа на горното са включени 16 таблици и 9 фигури. Обемът на приложенията е 14 страници.

Защитата на дисертацията ще се проведе на 01.09.2022 в 10.30 часа в Конферентна зала „Ректорат“ Стопанска академия Д. А. Ценов гр. Свищов и уеб базираната конферентна система на Стопанска академия „Д. А. Ценов“ на заседание на научното жури, определено със заповед на ректора на Стопанска академия „Д. А. Ценов“, Свищов, съставен от:

Проф. д-р Андрей Боянов Захариев, СА „Д.А. Ценов“, Свищов

Проф. д-р Стоян Станимиров Проданов, СА „Д.А. Ценов“, Свищов

Проф. д.ик.н. Соня Милева – Божанова, СУ „Св. Климент Охридски“

Проф. д-р Сава Димов, БСУ - гр. Бургас

Доц. д-р Атанас Игнатов Владиков – ПУ „Паисий Хилендарски“, гр. Пловдив

Материалите по защитата са на разположение в Отдел „Докторантура и академично развитие“.

СЪДЪРЖАНИЕ НА АВТОРЕФЕРАТА

I.	Обща характеристика на дисертационния труд	4
1.1.	Актуалност на темата	4
1.2.	Обект и предмет на изследването	9
1.3.	Изследователска теза	9
1.4.	Цел на дисертационния труд	9
1.5.	Задачи на изследването	10
1.6.	Методология и обхват на изследването	11
1.7.	Структура на изследването	12
1.8.	Приложимост на резултатите от изследването	13
II.	ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	15
	<i>Въведение</i>	15
	<i>ГЛАВА I. РОЛЯТА НА ПЕРСОНАЛНИТЕ ФИНАНСИ ВЪВ ФИНАНСОВАТА СИСТЕМА</i>	15
	<i>ГЛАВА II. ФИНАНСОВАТА ГРАМОТНОСТ – ОСНОВНА ПРЕДПОСТАВКА ЗА ЕФЕКТИВНО УПРАВЛЕНИЕ НА ПЕРСОНАЛНИТЕ ФИНАНСИ</i>	22
	<i>ГЛАВА III. НИВО НА ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ НА УЧЕНИЦИТЕ И ВЪЗДЕЙСТВИЕТО МУ ВЪРХУ ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИМ МОДЕЛИ НА ПОВЕДЕНИЕ</i>	29
III.	НАСОКИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА	39
IV.	СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ И НАУЧНО-ПРИЛОЖНИ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	
V.	СПИСЪК С ПУБЛИКАЦИИТЕ НА ДОКТОРАНТА	40
VI.	СПРАВКА ЗА СЪОТВЕТСТВИЕ С НАЦИОНАЛНИТЕ ИЗИСКВАНИЯ ПО ПРАВИЛНИКА ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА ЗАКОНА ЗА РАЗВИТИЕ НА АКАДЕМИЧНИЯ СЪСТАВ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ	41
VII.	ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ОРИГИНАЛНОСТ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	42

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1.1 Актуалност на изследването

Финансовата криза, разразила се през 2008 г. , предизвика сътресения на ипотечните кредити в САЩ и доведе до колапс на водещи банки и рецесия в някои икономики в света (Remund, 2010). Спукването на жилищния балон доведе до осъзнаването, че гражданинът трябва да вземе финансовата си съдба в свои ръце и, следователно, трябва да придобие знания и умения, които ще му помогнат да я управлява разумно (Taylor, 2009). Въздействието на кризите и промените на финансовите пазари върху домакинствата и благосъстоянието на индивида засили опасенията на много страни, че техните граждани нямат знанията, инструментите и уменията, необходими за вземане на информирани икономически и финансови решения (Hastings et. al., 2013; Mitchell & Lusardi, 2015). В допълнение, това доведе до признаването на необходимостта от политика, насочена към подобряване на благосъстоянието и богатството чрез вземане на по-добри персонални финансови решения (Huston, 2010).

Преобладаващото мнение за това, че липсата на финансови познания е задълбочила финансовата криза, предизвиква ОИСР през 2008 г. да създаде Международната мрежа за финансово образование (INFE) за споделяне на информация между страните с цел повишаване на осведомеността за финансовата грамотност като основно умение, което всеки гражданин трябва да притежава. Изследване на Международната мрежа за финансово образование (OECD/INFE, 2009 г.) установява, че липсата на финансова грамотност е един от факторите, допринасящ за необосновани финансови решения, които в бъдеще могат да имат косвени негативни последици. Също така, широко се признава финансовата грамотност като необходимо житейско умение и важен елемент за икономическата и финансова стабилност на гражданите и на икономическата система като цяло (“PISA 2012 financial literacy framework,” 2012; OECD, 2013; Krechovská, 2015).

Анализът на последните изследвания и публикации потвърждават необходимостта от повишаване на финансовата грамотност. ОИСР дефинира финансовото образование като „процес, чрез който финансовите потребители/инвеститори подобряват разбирането си за финансовите продукти и концепции и чрез информация, инструкции и/или обективни съвети развиват уменията и увереността, за да станат по-осъзнати на финансовите рискове и възможности, да правят информиран избор, да знаят къде да отидат за помощ и да предприемат други ефективни действия за подобряване на финансовото си благосъстояние“ (OECD, 2005b).

Потенциалните ползи от финансовата грамотност са изведени в редица научни изследвания, в които, на основата на емпирични изследвания, се твърди, че възрастните граждани с определено ниво на финансова грамотност в развитите и развиващите се страни са по-склонни да спестяват и да планират своето пенсиониране. От тези констатации може да се заключи, че съществува *пряка причинно–следствена връзка между финансовото образование и управлението на персоналните финансови потоци*. Утвърждава се разбирането, че по-високите нива на финансова грамотност водят до положителни модели на персонално финансово поведение (Bernheim et al., 2001; Lusardi, 2008). Налични са и доказателства, че индивидите с по-висока финансова грамотност са по-способни да управляват паричните си потоци, да участват на фондовия пазар и да се представят по-добре при избора си на инвестиционен портфейл и, че е по-вероятно да изберат взаимни фондове с по-ниски такси (Lusardi и Mitchell, 2008, 2011b; Stango и Zinman, 2009; Van Rooij et al., 2007). Освен това тези, които имат съществени финансови познания, са по-склонни да натрупват по-голямо богатство (Lusardi and Mitchell, 2011a).

Важно е да се отбележи, че финансовата грамотност е от особена важност не само за икономическата стабилност и финансовото състояние на хората, но има решаващ принос и за нивото на икономическа стабилност на

страната, за благосъстоянието и публичните услуги, които държавата предоставя на гражданите.

В същото време, в научната литература съществуват аргументи и констатации, които опровергават **ефекта на финансова грамотност** върху процесите по управление на персоналните финансови потоци. През 2005 г. Националният съвет за икономическо образование (НСИО) измерва финансовите знания сред децата и възрастните, но проучването не дава резултати, които по безспорен начин да доказват, че финансовата грамотност оказва съществен ефект върху финансовото поведение при вземане на персонални финансови решения (Lusardi & Mitchell 2011a).

Проучване, проведено сред домакинствата в Германия показва, че доказателствата относно ефективността на финансовото образование са разочароващи (Stolper & Walter, 2017), Willis, L. E. (2008). В своето изследване те изразяват съмнения относно това, че програмите за финансова грамотност могат да подобрят финансовите познания на индивидите в светлината на сложността на новите финансови инструменти в условията на бързото технологично развитие на финансовите пазари. Мегапроучване, проведено през 2013 г. изследва влиянието на финансовите знания и финансовата грамотност върху финансовото поведение на 188 души. Проучването установява, че финансовата грамотност представлява само 0,1% от финансовото поведение. В статията се посочва, че има много променливи и некогнитивни фактори, които влияят на финансовото поведение на индивидите, като психологически, демографски и други. Поради това е много трудно да се твърди от анализа на съществуващите програми за финансово образование, че финансовата грамотност непременно ще подобри финансовите резултати и ще доведе до отговорно и ефективно финансово поведение. Статията предлага да се проучи необходимостта от огромни финансови разходи за прилагане на програми за персонално финансово образование в светлината на противоречивите констатации и степента на

обусловеност между финансовата грамотност за ефективните персонални финансови решения (Fernandes et al., 2014).

В същото време, в изчерпателни международни изследвания оценката на нивото на финансова грамотност в света сред младите и възрастните показват, че финансовата неграмотност е често срещана сред много развити страни като Германия, Италия, Швеция, Япония, Холандия, Нова Зеландия и САЩ. Анализът на резултатите от проучването свидетелства за това, че в САЩ, например, една трета от хората не могат да отговорят правилно на въпросите, свързани с диверсификацията на инвестициите и степента на риск. Също така изглежда, че жените са по-малко склонни да имат финансови познания и твърдят, че разликата в расата се отразява на финансовите познания. Белите и азиатците имат повече финансови познания от афроамериканците и латиноамериканците. В анкетата се проверява и степента на самочувствие на респондентите, породено от наличието на финансови познания. Възрастните смятат, че имат добри финансови познания, въпреки че практиката ги опровергава. Като цяло, може да се каже, че нивото на финансова грамотност в света е ниско, независимо от размера и развитие на пазарите и нивото на държавната пенсионна система (Lusardi & Mitchell, 2011b). В проучване, проведено в Съединените щати, е установено, че нивото на финансова грамотност сред младите хора е ниско, като по-малко от една трета тях имат известни финансови познания, а липсата на финансова грамотност е особено разпространена в определени групи: жени, чернокожи, латиноамериканци и тези, с ниски нива на образование.

Преобладаващото мнение, относно придобиването на **финансовата грамотност на подрастващите в училищата** е, че си струва да се съсредоточи върху предоставянето на финансово образование на младежите и, най-вече, в преподаването му в училище. Още през 2005 г. препоръката на ОИСР е финансовото образование да започне в училище, защото е важно и

необходимо хората да се образуват по финансови въпроси възможно най-рано през живота им (“PISA 2012 financial literacy framework,” 2012).

Според нас, от особена важност е стартирането на финансово образование точно сред по-младите поколения, тъй като на тях им престои все повече да се сблъскат с нарастваща сложност на финансови продукти, услуги и пазари. По този начин, те ще могат да поемат повече финансови рискове в зряла възраст от родителите си. По-специално, те вероятно ще поемат по-голяма отговорност за планиране на своите спестявания и пенсионни инвестиции и за покриване на здравните си потребности. В допълнение към подготовката на младите хора за живота им в зряла възраст, финансовото образование в училищата може също така незабавно да се справи с проблемите на потребителите и финансовите решения, които те поемат, като например откриване на банкова сметка, спестовни планове, закупуване на автомобилна застраховка, закупуване на продукти и услуги с достъп до средства за онлайн плащане или чрез мобилни телефони.

Необходимостта от широко и последователно измерване на финансовата грамотност в Държавата Израел е породена от факта, че преподаватели, изследователи и политици се нуждаят от качествена информация за нивата на финансова грамотност на подрастващите и, от тук, за вземането на решения за включване на програми за финансово образование в училищата. През 2012 г., проучване на PISA, проведено от ОИСР, за първи път изследва областта на финансовата грамотност сред ученици на 15-годишна възраст в Израел. Проучването включва 17 държави, участвали в теста, от които 13 са членове на ОИСР, включително Израел (1006 ученици, тествани в областта на финансовата грамотност).

Проучването PISA, проведено в Израел през 2012 г. за 15-годишни в областта на финансовата грамотност, е първото и последно проучване, относно степента на финансовата грамотност на подрастващите. По тази причина, политиките, формиращи икономическа и образователна политика в

настоящия момент, не разполагат актуална картина за нивото на финансова грамотност на гимназистите в Израел и техните модели на финансово поведение. За да се установи политика в областта на финансовото образование и да може да се прилагат програми за финансово образование в училищата, е необходима цялостна и последователна оценка на нивото на грамотност в Израел сред гимназистите на възраст от 15 до 18 години.

1.2. Обект и предмет на изследването

Предмет на изследването е нивото на финансова грамотност сред младите хора на възраст 15 - 18 години в Израел.

Обект на изследване са теоретични проблеми при придобиване на специфични финансови знания за управление на персоналните парични потоци и необходимостта от система за измерване на степента на финансова грамотност.

1.3. Изследователска теза

Научната теза, защитавана в настоящото изследване се формулира както следва: наличието на система от показатели и критерии за измерване на нивото на финансова грамотност сред младите хора ще подпомогне процеса на придобиване на специфични умения и знания за управление на персоналните финансови потоци и ще осигури финансовия просперитет на личността в бъдеще.

1.4. Цел на дисертационния труд

Целта на дисертацията е измерване нивото на финансова грамотност сред гимназистите в Израел и влиянието му върху техните икономически модели.

1.5. Задачи на изследването

За реализиране на основната цел на научното изследване са поставени следните задачи:

1. Измерване и анализ нивото на финансова грамотност в Израел сред учащите се на възраст 15-18 години, посредством изследване нивото на финансовите им познания, финансови нагласи и финансово поведение.

2. Извеждане на взаимообусловеността между финансовите знания, финансовите нагласи и моделите на финансово поведение.

3. Съпоставка между нивата на финансовите знания, нагласи и поведение сред учениците от училищата, участвали в програмата за финансово образование, и тези, които не са участвали в нея.

4. Анкетно проучване сред респондентите, обект на настоящото изследване, за установяване нивото на финансови познания, финансово поведение и финансови нагласи на основата на различни фонові променливи, като социално–икономически и демографски фактори.

5. Определяне и анализ на факторите на въздействие и формиране на ефективно и отговорно финансово поведение сред подрастващите.

6. Обосноваване на необходимостта и обхвата на учебните програми за финансово образование в училищата.

1.6. Методология и обхват на изследването

В методически аспект, изследването се базира върху използването и прилагането на сравнителния анализ, методите на дедукцията и индукцията, графичен метод, статистическите методи за анализ, анкетен метод и др.

Методът на изследване се основава на изграждане на въпросници и разпространението им онлайн чрез социалната мрежа до хиляди учащи се. Методът на извадката е вероятностен: случаен. Участниците в проучването са

локализирани чрез интернет, според защитена сегментация чрез социалната мрежа Facebook по критерии като: пол, възраст и държава на пребиваване.

Анкетите са попълнени изцяло от 618 ученици от цялата страна. Моето изследване, както и въпросникът, който създадох, се състоят от широк спектър от въпроси, отразени в много статии и проучвания по света.

Теоретичната основа и статистическите анализи се основават на научни изследвания и публикации, публикувани от различни икономисти и учени по света, интернет източници, както и от държавни органи и министерства от различни страни, Централното статистическо бюро в Израел, Световната банка, ОИСР и др.

Трудността и сложността на измерването и оценката на нивото на финансова грамотност по света, както и в Израел, произтича от факта, че няма методология и общовалидни показатели за унифицирано измерване и оценка, която да бъде съгласувана и приета от повечето изследователи и политици в различни държави. Това наложи ***създаването на уникален въпросник за оценка степента на финансова грамотност*** на подрастващите в Израел.

Проучването е насочено и към оценка въздействието върху учениците, включени в програми за финансово образование в училищата, върху техните финансови знания, нагласи и модели на икономическо поведение.

Основна част от респондентите в анкетното проучване са от етническата група, която съставлява мнозинството в Държавата Израел, ученици, повечето от които принадлежат към еврейския народ, който съставлява по-голямата част от населението в Държавата Израел.

Проучването не включва позоваване на арабското, християнското и друзкото малцинство, живеещо в Израел, което съставлява около 25% от населението на страната. Една от причините за това може да е, че езикът, на който е направен въпросникът, е иврит, а не майчиният им език. Въпреки опитите ми да се свържа с респонденти от арабски произход на арабски език,

сътрудничеството между тях беше изключително ограничено и тези данни не са използвани за изследователските цели.

Също така, в рамките на еврейския сектор, няма позоваване на религиозно-православното течение, чийто достъп до Интернет е ограничен, а и като “затворена общност”, сътрудничеството с външни лица е ограничено. Допускаме, че изключването на тези групи, може да изкривява, до известна степен, оценката на реалното ниво на финансова грамотност на гимназистите в Израел .

1.7. Структура на изследването

ВЪВЕДЕНИЕ

I. РОЛЯТА НА ПЕРСОНАЛНИТЕ ФИНАНСИ ВЪВ ФИНАНСОВАТА СИСТЕМА

- 1.1. Финансово поведение на домакинството и индивида: някои аспекти на теоретичния анализ.
 - 1.2. Персонални финанси: интердисциплинарен подход
 - 1.3 Характеристики на формирането и използването на персоналните финанси в израелската икономика
 - 1.4 Преходът от управление на персоналните финанси – през финансово образование към финансова грамотност
- Резюме и заключение

II. ФИНАНСОВАТА ГРАМОТНОСТ – ОСНОВНА ПРЕДПОСТАВКА ЗА ЕФЕКТИВНО УПРАВЛЕНИЕ НА ПЕРСОНАЛНИТЕ ФИНАНСИ

- 2.1. Връзка между нивото на финансова грамотност и управлението на персоналните финанси – сравнителен анализ
- 2.2. Връзката между финансовите знания, нагласите, икономическото поведение и финансовата грамотност

2.3. Финансовата грамотност на младежите в училище и нейното значение

Резюме и заключение

III. НИВО НА ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ НА УЧЕНИЦИТЕ И ВЪЗДЕЙСТВИЕТО МУ ВЪРХУ ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИМ МОДЕЛИ НА ПОВЕДЕНИЕ

3.1. Логика на анкетното изследване нивото на финансова грамотност на учениците в Израел на възраст 15 – 18 години

3.2. Анализ на резултатите от анкетата за финансова грамотност сред учениците в Израел на възраст 15 – 18 години

3.3. Констатации за нивото на финансова грамотност на учениците в Израел

Резюме и заключение

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1.8. Приложимост на резултатите от изследването

Основният принос от научното изследване е фактът, че за първи път от последното проучване на PISA, проведено в Израел през 2012 г. в областта на финансовата грамотност, е проведено изчерпателно проучване сред 618 гимназисти на възраст 18-15 години в цялата страна, даващо истинска индикация за финансова грамотност на студентите в Израел. В този контекст настоящото изследване се опитва да възприеме широка описателна и концептуална инфраструктура за областта на измерване и оценка на финансовата грамотност в Израел, когато, наред с други неща, разчита на широки дефиниции и теории, приети от ОИСР.

На основат на приложената от нас методология на научно изследване е възможно изследователите и политиците да провеждат чести измервания и

оценки на всеки няколко години и да сравняват констатациите, получени въз основа на инструментите за оценка и измерване, както е отразено във въпросниците и анкетата, която проведох.

Резултатите и констатациите могат да помогнат на преподавателите и политиците да разберат разликите и пропуските, които съществуват в нивата на финансова грамотност в Израел между учениците въз основа на лични фактори, социално-икономически характеристики и демографски данни и да им позволят да приспособят специфични учебни програми към тях.

Също така, политиците и правителството биха могли да преразгледат разпределение на ресурсите и бюджетите на училищата, за да намалят пропуските и неравенствата, които съществуват между учениците от различен произход.

Изследването има за **цел да даде представа за характеристиките**, които учебните програми за финансово образование трябва да имат в училищата, за да бъдат успешни и да имат ефективно въздействие върху нагласите и икономическото поведение на учениците от знания.

В този контекст, резултатите от изследването показват значението и влиянието, което семейният фактор и родителите имат върху икономическото поведение на ученика и необходимостта от интегриране на членовете на семейството в учебната програма за финансово образование в училищата.

Резултатите също така подчертават огромното влияние, което емоционалните, психологическите и некогнитивните фактори имат върху поведението и финансовите нагласи на учениците и необходимостта от интегрирането им в учебните програми за финансово образование в училище

II. ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Въведение

Встъпителният раздел представя общото изложение на темата на изследването, уместността на темата, очертава теоретичната и практическата рамка на изследователската област и разкрива предизвикателствата и разногласията, които съществуват между различните изследователи по темата. Дефинирани са основните елементи на научното изследване: обект, предмет и изследователската теза на дисертацията, формулирана е основната цел на изследването, както и изследователските задачи, методологията и ограничителните условия на изследването и приносът на изследването за популяризирането и развитието на темата.

ГЛАВА I. РОЛЯТА НА ПЕРСОНАЛНИТЕ ФИНАНСИ ВЪВ ФИНАНСОВАТА СИСТЕМА

На основата на задълбочен анализ на научната литература са представени основните разлики между подхода на изследователите към описанието на финансовото поведение на домакинствата и индивида от гледна точка на неокласическата и институционална теория.

Изведени са основните постулати на неокласическата теория при описанието на поведението на индивидите:

Първо, доколкото индивидът винаги преследва собствената си изгода, а не чужда, неговото поведение е строго индивидуалистично и не се влияе от външни фактори. Преследвайки своите цели, индивидите формират механизмите за функциониране на икономическата система и следователно всички социални явления са резултат от поведението на индивидите и взаимодействието на техните индивидуални мотиви.

Второ, индивидите са в състояние да постигнат целите си в пълно съответствие с използваните средства. Рационалното им поведение им позволява да разпределят ограничени ресурси, за да извлекат максимума от нуждите си.

Трето, техните предпочитания са преходни и стабилни – т.е. всеки индивид има стабилни критерии за подбор и не ги променя всеки път, когато навлиза на пазара (преходност) и не е склонен да променя често предпочитанията си, в резултат на което поведението им би станало непредвидимо (стабилност).

Институционалната икономика обяснява ролята на еволюционния процес и ролята на социалните, частните и публичните институции при формирането на икономическото поведение на индивида и собствениците на бизнес. Обект на анализ на институционалното е еволюцията на социалната психология. Акцентът не е върху индивидуалната, а върху социалната психология и анализа на колективните връзки между хората. Акцентът е върху система от права и законодателство, политическа и социална структура на обществото. Институционалистите смятат, че изучаването на еволюцията и функционирането на икономическите институции трябва да бъде централна тема в икономиката.

Традиционният институционален подход признава, че човешкото поведение непрекъснато се променя и икономическите обобщения трябва да са свързани с времето и мястото.

Новият подход на институционалната икономика оспорва неокласическата парадигма и твърди, че транзакционните разходи съществуват, има ефект от регулирането върху ценообразуването и изпълнението на транзакции на финансовия пазар и има влияние върху структурата и функционирането на финансовите институции и банки, финансови посредници, застрахователни компании, инвестиционни къщи по извършване на сделки и цени. Този подход се фокусира върху институциите в

смисъла на социални и правни норми и правила като социални норми, ценности, идеология, социален капитал, асиметрична информация, ограничена рационалност, опортюнизм, сила при договаряне, човешки активи и закони и твърди, че всички тези фактори влияят върху сделките и цените.

В традиционния институционализъм категорията "домакинство" се определя като икономическа институция, която е форма на взаимодействие на индивидите помежду си. Институциите, от своя страна, влияят върху финансовото поведение на индивида чрез система от норми, навици и насоки.

Представителите на неоинституционалната икономика твърдят, че някои икономически агенти имат повече информация и относително по-висока степен на финансови познания, което опростява избора им. В резултат на това някои от техните действия не могат да бъдат определени като чисто индивидуални – т.е. те винаги се влияят от външната среда.

От гледна точка на неокласическия и институционалния синтез е описана същността на основните модели на финансово поведение на домакинството и индивида в различни социално-икономически условия като субекти на финансови отношения.

Уникалната индивидуалност на човешката личност поражда различни мотиви за финансови решения и изисква използването в научния анализ на „единен модел” на човека, действащ в определена система от социално-икономически условия.

Отправната точка при разработването на модели, описващи поведението на индивида при вземане на финансови решения, е степента на рационалност.

Сред многото области на "моделиране" на човека може да се разграничи пълната и ограничена рационалност на икономическото поведение.

Първото направление, представено от английската класическа школа и неокласицизма, се основава на идеята за напълно рационално поведение на индивида, чийто основен мотив в дейността на „икономическия човек“ е егоистичният, преди всичко паричен интерес.

Второто направление е присъщо на институционализма. Човешките модели, разработени в тази посока, изглеждат по-сложни и се основават на хипотезата за ограничена рационалност, която отразява невъзможността да се използва пълнотата на наличната информация при икономически решения поради трудности при събирането и анализирането ѝ, както и ограничени когнитивни способности на човек. Анализът на икономическото поведение на човека се усложнява и от неикономическия компонент в мотивацията на неговата дейност (алтруизъм, религиозни нагласи и др.), т.е. компонент, чийто дял нараства с развитието на човешкото общество.

Параграф втори описва областта на персоналното финансиране и дефинира финансовите въпроси, свързани с тази област: управление на бюджета, видимост, спестявания, застраховки, ипотeki, чанти, планиране на пенсиониране и др.

Персоналните финанси в миналото са били разглеждани предимно като наука за областта на семейството. Съществуват редица дефиниции на понятия, които са използвани в миналото и все още се включват от някои изследователи в областта на персоналните финанси.

✓ **Семейна икономика.** Научните изследвания в тази област акцентират върху фактори, които определят стандарта на живот на семейството и индивидите, както и способността им да подобрят стандарта си на живот и икономическото си благосъстояние, като задоволяват своите социални и лични нужди. Тя се основава на принципите на закупуване на продукти и услуги. Добавка за домакинства и индивиди, която ще подобри живота им, докато комуникира с останалите социални и икономически системи, които ги заобикалят.

✓ **Потребителска икономика,** която изследва икономическите взаимодействия на потребителите с външната им среда. Тази област включва икономически анализ на пазарите и потребителските дейности, като се обръща внимание и интегрира психологически, социални, политически и екологични

съображения. Потребителската икономика има за цел да анализира моделите на потребителско поведение на домакинствата на макро и микро ниво на икономиката (Ritchey, 1978; в Schuchardt et al., 2007).

✓ *Управление на ресурсите на домакинствата* – изследванията са насочени към описване на управленски процеси, които насърчават и насърчават смислен и ефективен живот на индивиди и семейства. (Deacon & Firebaugh, 1988; в Schuchardt et al., 2007).

✓ *Образование на потребителите*, което разглежда процесите на информирано вземане на потребителски решения. Управление на ресурсите и гражданска ангажираност. Тези въпроси са свързани с интелигентното управление на ресурсите и са в областта на финансовото управление (Bannister & Monsma, 1982; в Schuchardt et al., 2007).

Персоналните финанси имат корени в икономиката, финансирането, управлението на процесите на вземане на решения и разпределянето на финансови ресурси по ефективен начин на индивида и семейството, за да се увеличи максимално икономическото им благосъстояние и стандарт на живот.

Персоналното финансиране включва прилагането на принципи и правила от множество различни области като: бизнес администрация, икономика, социология, психология, обучение и обучение за възрастни и консултиране в полза на нови и креативни начини на учене, в които индивидите, семействата и домакинствата придобиват и разпределят икономически ресурси интелигентно и ефективно (Hira, 2009).

Предизвикателството днес е наличието на множество програми за финансово образование насочено към придобиване на специфични знания относно управлението на персоналните финансови потоци и процеса на вземане на индивидуални финансови решения.

Съществуващите в момента програми за финансово образование се обозначават с различни имена, като най-често срещаното име е „финансова грамотност“. В динамичната система на персоналното финансиране в центъра

са лицата, вземащи решения, под влияние на различни фактори от външна и вътрешна среда.

Крайните цели на обучението по персонални финанси са да предостави на индивидите и семействата знания и умения за информиран и продуктивен финансов избор на различни етапи от жизнения цикъл, които се отнасят до различни и разнообразни аспекти като: ценности, вярвания, нагласи емоции и самочувствие (Schuchardt et al., 2007).

Когато става въпрос за изследване нивото на финансови познания на домакинствата и тяхното реално управление на персоналните финанси, е интересно да се разгледат следните четири области: *управление на паричните потоци, управление на кредити, спестявания и инвестиции.*

Научните изследвания показват, че повечето граждани от различни страни по целия свят не са запознати с *основни финансови понятия като инфлация, диверсификация на риска, лихвените проценти и т.н. .*

Чрез идентифициране на силните и слабите страни на финансовите знания, които хората имат по въпросите на персоналните финанси, е възможно ефективно да се разработят програми за финансово образование, които да коригират тези недостатъци.

От около две десетилетия се признава важноста на държавата да предостави на своите граждани финансови познания и основни финансови умения, така че да могат да се ориентират в сложната финансова система, която се разви през последните години, и потребителите да могат да избират финансови продукти, които да отговарят на техните потребности и да не ги излагат на ненужни финансови рискове. Тази политика насърчава развитието на програми за финансово образование в ранна възраст, сред ученици и възрастни.

Финансовото образование е ключов компонент в способността на домакинството да взема финансови решения, съобразени с неговите потребности и способности, и е допълнителен инструмент за регулиране на

защитата на потребителите. *Схващането, че финансовата грамотност може да доведе до повишено социално благосъстояние, доведе до насърчаване на дейностите по финансово образование в много страни, а ОИСП публикува насоки и насоки, насочени към популяризиране на проблема.*

През декември 2011 г., правителството на Израел реши да създаде отдел за финансово образование в отдела на капиталовия пазар на Министерството на финансите, чиято роля е да координира въпроса за финансовото образование в Израел и да подготви цялостен план за национална политика за насърчаване на финансовото образование и повишаване на финансовата грамотност.

В контекста на тези виждания е осъществен анализ на характеристиките за формиране и използване на персоналното финансиране в израелската икономика.

Централното статистическо бюро в Израел провежда годишно проучване на положението на домакинствата, с акцент върху тяхното потребителско и финансово поведение спрямо банковата система. Проучването показва, че около половината от домакинствата имат кредити. От домакинствата, които са теглили заеми, около 15% (около 7% от населението) са изложени на рискове като неизпълнение на плащанията и фалит.

Събирането на информация за дълга на домакинствата е критична стъпка в процеса на вземане на информирано и добре обосновано финансово решение. Данните за дълга на домакинствата предоставят ценна информация за разбиране на икономическото поведение на домакинствата в сложна финансова среда, включително въздействието на мерките на политиката и външните събития върху поведението на домакинствата.

Необходимостта от придобиване на основни знания и умения в ежедневно финансово управление се оказва критична и важна за хората и домакинствата по целия свят.

Един от първите етапи в развитието на областта на финансовото образование е приемането на препоръки за добри и ефективни принципи и практики във финансовото образование от ОИСР (OECD, 2005a). В допълнение, ОИСР създаде глобален информационен механизъм за финансово образование, наречен International Gateway for Financial Education, IGFE съдържа обширни изследвания, данни и информация за програми за финансово образование по целия свят (PISA Financial Literacy Framework 2012, 2012).

Признавайки важността и централното място в областта на финансовата грамотност по целия свят, ОИСР създаде Международната мрежа за финансово образование (INFE) през 2008 г., за да се възползва от опита и експертните познания в областта на развитите и развиващите се икономики по целия свят. Повече от 220 публични институции сред повече от 1000 държави вече са се присъединили към INF.

Едно от основните предизвикателства пред организацията беше да дефинира концепцията за финансова грамотност и да разработи инструмент за измерване и оценка на нивото на финансова грамотност, което да е приемливо за повечето изследователи и политици в различни страни.

ГЛАВА II. ФИНАНСОВАТА ГРАМОТНОСТ - ОСНОВНА ПРЕДПОСТАВКА ЗА ЕФЕКТИВНО УПРАВЛЕНИЕ НА ПЕРСОНАЛНИТЕ ФИНАНСОВИ ПОТОЦИ

За изясняване връзката между нивото на финансова грамотност и управлението на персоналните финанси е осъществен сравнителен анализ на резултатите от проведени изследвания в редица страни в света и в Израел. Респондентите в тези изследвания са с различни демографски и социално-икономически характеристики.

В проучване, проведено от ОИСР между септември 2010 г. и началото на ноември 2010 г., са включени 12 държави Армения, Чехия, Естония, Германия, Унгария, Ирландия, Малайзия, Перу, Полша, Обединеното кралство, Южна Африка и Норвегия. В анкетното проучване са включени около 1000 души на възраст 18 и повече години. Целта на изследването е да се сравнени нивото на финансовата знания и умения, икономическото поведение и финансовите нагласи между 12-те държави и в рамките на страните.

Финансовите знания на респондентите са измерени посредством 3-те известни въпроса, създадени от Лусарди и Мичъл, наречени „големите 3“ – сложния лихвен процент, инфлацията и диверсификацията на риска. От анкетираните, само една трета са отговорили правилно на всичките 3 въпроса, а половината от тях са отговорили правилно на първите, сравнително прости въпроси, свързани с изчисляването на сложната лихва и инфлацията. Получените резултати обосновават твърдението, че нивото на финансова грамотност сред възрастните американци е ниско.

Допълнителни проучвания по света (Lusardi & Mitchell (2011) заключават, че нивото на финансова грамотност е ниско не само в САЩ, но и в други страни със сложни и развити финансови пазари като Германия, Холандия, Швейцария, Швеция, Япония, Италия, Франция, Австралия и Нова Зеландия.

Оценка на нивото на финансовата грамотност в Израел е осъществена през 2012 г. от Централното статистическо бюро, по поръчка на Националния икономически съвет и в сътрудничество с Министерството на финансите и Банката на Израел. Проучването включва въпроси относно финансовите познания, нагласи и финансово поведение и е осъществено сред приблизително 1200 души на възраст 20 и повече години.

Според това проучване процентът в Израел на тези, които знаят как да отговорят на всеки от първите три въпроса по-горе, е по-нисък от този в

страните от ОИСР. 59% в Израел в сравнение с 82% в ОИСР по въпроса за лихвените проценти, 65% в Израел в сравнение с 80% в ОИСР по въпроса за инфлацията и 48% в Израел в сравнение със 71% в ОИСР по въпроса на диверсификацията на риска (Резултати от проучването за финансова грамотност, 2012).

Едно от най-важните и всеобхватни проучвания, проведено от Lusardi & Lopez 2016, изследва и анализира нивото на финансова грамотност сред ученици на 15 години. Тяхното проучване се основава на резултатите от теста в Пиза, проведен през 2012 г. сред 806 гимназисти в САЩ, от 158 училища.

Резултатите от проучването показват, че средният резултат на учениците в областта на финансовата грамотност е подобен на средния за учениците в ОИСР. Въпреки това може да се види, че има голяма вариабилност в оценките сред учениците в САЩ, като един от факторите, влияещи и обясняващи най-съществените различия, е социално-икономическата променлива. Едно от важните заключения от това проучване е, че неравенството насърчава различията между учениците в началото на жизнения цикъл и се отразява негативно върху знанията и финансовите умения на ученика. (Lusardi & Lopez, 2016) Липсата на финансова грамотност е типична за определени групи в неравностойно положение като жени, чернокожи, латиноамериканци и ниско образовани. Освен това финансовата грамотност се влияе от когнитивните способности на младите хора, отношението към времето, качеството на техните учители в училище и отношението, което учителите дават към учениците, семейния произход, образованието на родителите и социалните характеристики. (Lusardi et al., 2009)

Средният резултат в Израел на финансовата грамотност в проучването PISA за 2012 г. е 476 точки и този среден резултат е с 24 точки по-нисък от средния резултат на 13 участващи страни от ОИСР. Израел се нарежда на 14-то място от 17 участващи страни. Държави със среден резултат, който не се

различава значително от този на Израел, са: САЩ, Русия, Франция, Словения, Испания, Хърватия, Словакия и Италия.

В Израел има относително висок дял на учениците с резултат по-висок от 625 точки, които са демонстрирали страхотни умения и се считат за изключителни (около 9%), в сравнение с 10% средно в страните от ОИСР. Почти всички изявени ученици са носители на иврит, които представляват огромното еврейско мнозинство, живеещо в Държавата Израел, в сравнение с арабското малцинство, живеещо в страната и чийто майчин език е арабският, а не иврит. В допълнение, около 63% от неуспелите са момчета и около 70% имат висок социално-икономически произход.

В Израел също има голяма част от учениците с оценка по-ниска от 400 точки, които демонстрират много ниско ниво на знания. Данните показват, че 23% от израелските ученици се считат за трудни, в сравнение със средно 15% от страните от ОИСР, които са участвали в тази област на ограмотяването на изследването.

Дисперсията и разпределението на оценките в Израел в зависимост от социално-културно-икономическия произход е второто по стойност сред страните, изследвани в тази област, и е значително по-голямо от разпределението в повечето страни. От гледна точка на пола, може да се види, че няма разлика в оценките между момчета и момичета сред говорещите иврит. Резултатът при момичетата е 504 точки, а при момчетата - 503 точки. По-малко от една трета от израелските ученици имат банкова сметка (29%), в сравнение с 58% средно в страните от ОИСР. Трябва да се отбележи, че в Израел не е установена значима връзка между притежаването на банкова сметка и постиженията в областта на финансовата грамотност. (Израелско министерство на образованието, 2014 г.).

Причинно-следствената връзка между финансовата грамотност, придобита чрез предоставяне на финансови знания и финансови умения, за които се предполага, че оказват влияние върху икономическото поведение на

индивида, е спорна и някои твърдят, че тази връзка няма достатъчно надеждни и доказани основи и може да бъде по-неоснователна интуиция от теренните изследвания (Запад, 2012 г.). Три проучвания, изследващи тази връзка, установяват, че има много слаба или несъществуваща корелация. (Bernheim et al., 2001; Gross et al., 2005; Benartzi & Thaler, 2007).

Проучване, проведено сред завършили студенти по бизнес администрация в Yorton Business School, установява, че когато студентите трябва да избират между финансови продукти като инвестиционни фондове, например, които се различават само по разходите си за управление, те се затрудняват да избират разумно и рационално (Choi et al., 2009). От горния пример е направено заключението, че грешките при вземането на финансови решения не винаги са резултат от финансово невежество или липса на финансово образование, а са повлияни от индивидуални когнитивни пристрастия.

Връзката между финансовата грамотност, финансовото образование и икономическото поведение е спорна. Анализът на резултатите от редица научни изследвания в тази посока показват, че различните опити и интервенции, направени за подобряване на нивото на финансова грамотност сред населението, обясняват само 0,1% от дисперсията. Ефектите са по-слаби сред хората с ниски доходи. От анализа на различните констатации се вижда, че дори при големи интервенции, резултат от целенасочено финансово образование, все пак, само след 20 месеца, тяхното въздействие върху финансовата грамотност и финансовото поведение на хората е изключително пренебрежимо малко.

Едно възможно заключение е, че въздействието на финансовото образование върху моделите на поведение на индивида е по-ограничено, отколкото се предполага, че трябва да е.

Това важно изследване допринася за *критично преосмисляне на програмите за финансово образование*, които се прилагат в момента в училищата, пораждайки следните въпроси:

✓ Защо привидно по-голямата част от програмите и обученията за финансово образование не са успешни досега?

✓ Постигнали ли са тези програми своята цел и как тези програми могат да бъдат оценени и критикувани по систематичен, последователен и съгласуван начин въз основа на повечето мнения на различните изследователи?

✓ Може ли това да е резултат на лоша подготовка на учители в уникална професия като финансовото образование?

✓ Трябва ли да се променят целите и обозначението на програмите за финансово образование?

Третият параграф описва основните принципи и приложения на програмите за финансово образование сред младите хора в училищата и тяхното значение за формиране моделите на икономическо поведение..

Ниското ниво на финансови познания, което в момента съществува в училищата и на работните места, изисква различно наблюдение и незабавна намеса при предаването на основни финансови знания и умения на по-младото поколение. Освен това, за да подготви младите хора за живота им в зряла възраст, финансовото образование в училищата трябва да акцентира върху финансови проблеми, които вече тревожат младите хора, като закупуване на продукти онлайн, закупуване на застраховка за мотоциклет или кола, откриване на банкова спестовна сметка и вземането на решение за това, дали да инвестират свободните парични средства или да ги изразходват за получаването на по-висока степен на образование (Results of PISA 2012: Students and Money (Volume VI), 2014).

Необходимостта от програми за финансово образование, които ще подобрят нивото на финансова грамотност на младите хора и възрастните, е

консенсусна. Има разбиране, че за да се предотвратят фалити на домакинства и бизнеса, да се предотврати натрупването на големи дългове в началото на живота и да се насърчат хората да спестяват за пенсионирането си, те трябва да бъдат научени на основите, свързани с финансовото образование, понятия.

През последните три десетилетия се наблюдава значително ускоряване и увеличаване на обхвата на програмите и курсовете за финансово образование в училищата, университетите и на работните места. (Fox et al., 2005) Сега има много публични и частни субекти, които предлагат и участват в дейности и програми за финансово образование. Обществени организации, кооперации, предприятия, религиозни организации, колежанска общност и дори военните на САЩ (Vitt et al., 2001) В допълнение, държавни институции, фондации, банки и университети, по-голямата част от които преминават програми за финансово образование. Малък брой от тях участват във финансирането на тези програми, а някои от субектите както пазаруват, така и финансират дейности и програми за финансово образование (Hopley and Cleveland, 2003).

Програмите са разнообразни и свързани с финансова грамотност в 3 различни области като:

1. Има програми, които се занимават директно с подобряване на уменията и знанията за личните финанси у хората и следователно темите в програмата се занимават с управление на бюджета, спестяванията и кредита.

2. Има програми, които се занимават основно с планиране за пенсиониране и спестявания и се прилагат на пазара на труда за служители.

3. Основната категория се занимава със семейна икономика, управление на личните финанси на домакинствата, което включва управление според разходния бюджет и текущото потребление на домакинството (Fox et al., 2005).

Основният стремеж на тези различни програми е да покажат, че те наистина са ефективни и да подобрят нивото на финансова грамотност на хората.

Всяка такава програма, която се предлага и прилага в училищата или на работните места, трябва да включва **елемент на смислена оценка**, която първо да проучи коя е целевата аудитория на програмата, какви са нейните цели и дали програмата е ефективна и постига целите си.

В опит да се подобри нивото на финансова грамотност на учениците е важно да се разбере, че за придобиване на финансови знания и на умения за управление на персоналните финансови потоци, източници, като опит, приятели, семейство и медии, е добре да се използват разумно и да бъдат включени в учебните програми. Освен това, за да се подобри и увеличи максимално ефективността на програмите за финансово образование, трябва да се провежда уникално и специализирано обучение на учителите. Необходимо е, също така, създаването на механизъм за мониторинг на учебните програми с цел преодоляване на разминаването между цели и резултати от обучението,

ГЛАВА III. НИВО НА ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ НА УЧЕНИЦИТЕ И ВЪЗДЕЙСТВИЕТО МУ ВЪРХУ ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИМ МОДЕЛИ НА ПОВЕДЕНИЕ

Оценка на степента на въздействие на финансовата грамотност върху моделите на икономическо поведение учениците е осъществена на основата на анкетно проучване сред младежи на възраст между 15 и 18 години.

Анкетната карта включва 3 основни **зависими променливи**: *финансови нагласи, икономическо поведение и финансови знания и умения* и **независими променливи**: *демографски данни (пол, възраст, клас, място на пребиваване, социално-икономическо ниво, ниво на религиозност), участие в обучение по финансово обучение, работещ с лични доходи*.

Основните констатации от анализа на резултатите и интерпретацията на резултатите от проведеното анкетно проучване са представени в параграф 3.

Чрез социалната мрежа Facebook е отправена покана за попълване на въпросника към 37 000 младежи. Отговор е получен от 618 момчета (56,7%) и момичета (43,3%) на възраст 15-18 години, които посещават около 150 гимназии в цялата държава Израел.

Резултатите от проучването са показани в таблица 1 и могат да се обобщят по следния начин:

➤ **Нагласи.** Анализът на констатациите във въпросника, относно нагласите на учениците разкрива, че в общата променлива на отношението средният резултат на 617 от респондентите е 4,0288 от 5, а резултатът от стандартното отклонение е 0,45. Тези стойности показва, че средно повечето ученици имат много положителни финансови нагласи – те са склонни да възприемат подходи, които препоръчват дългосрочно планиране, демонстрират самочувствие и способност да разбират и да се справят с последиците от финансовия риск. В допълнение, подрастващите изглежда предпочитат да се консултират повече с членове на семейството, но не в „голяма степен“. Полученият среден резултат от 3,62 и относително голямо стандартно отклонение от 1,009 говори за това, че има голяма разлика между учениците, които са склонни да се консултират с членове на семейството до голяма степен в сравнение с тези, които се консултират много малко или изобщо не се консултират с членове на семейството.

По отношение на пола, резултатите показват, че има разлика между момичетата и момчетата. Общата оценка сред момчетата е 4,06 ($SD=0,44$), а сред момичетата е 3,97 ($SD=0,46$), което е съществена разлика. При стойности от $T(614)=2.53$, $P<0.05$ може да се тълкува като наличие на самочувствие, финансова зрялост, справяне с финансовия риск и малко по-добро дългосрочно планиране при момчетата в сравнение с момичетата на тази възраст.

Descriptive Statistics, table 1

Relationships among the dependent variables: financial knowledge, behaviour and attitudes.

Descriptive Statistics			
<i>Променливи</i>	<i>N</i>	<i>Средна</i>	<i>Стандартно отклонение</i>
Нагласи: Дългосрочно планиране	617	4.1475	.53181
Нагласи: Увереност и вяра в себе си	612	3.7549	1.00672
Нагласи: Финансова зрялост	616	4.2581	0.85915
Нагласи: Устойчивост на риск	606	3.4736	1.1216
Нагласи: общ резултат (Във въпросника: част I, таблица 1)	617	4.0288	.45340
Нагласи: Консултация с професионалисти	615	3.6057	.75353
Отношение: Консултация не с професионалисти	615	2.3725	.64076
Отношение: Консултация с членове на семейството	615	3.6244	1.00991
Отношение: Не консултирам	613	2.3458	1.10160
Поведение: Договаряйте и сравнявайте цените	607	3.6351	.84326
Поведение: Финансова отговорност	607	3.9130	.65033
Поведение: Участие в управлението на домакинството	604	2.8079	1.15880
Поведение: общ резултат (скала 1 - 5)	618	3.6286	.69946
Поведение: общ резултат (процентна скала)	618	65.2289	20.89559
Финансови познания: Въпрос № 1	599	70.28	45.739
Финансови познания: Въпрос № 2	591	39.26	48.873
Финансови познания: Въпрос №3	586	41.30	49.279
Финансови познания: Въпрос № 4	583	62.61	48.426
Финансови познания: Въпрос № 5	589	80.48	39.673
Финансови познания: Въпрос № 6	588	13.95	34.672
Финансови познания: Въпрос № 7	585	12.14	32.683
Финансови познания: Въпрос № 8	588	87.1	18.775
Финансови познания: общ резултат	606	50.75	21.968
Валидно N (по списък)	560		

➤ **Поведение.** При анализиране на констатациите във въпросника, в главата, занимаваща се с финансовото поведение на учениците от гимназията,

променливата: *общо поведение* е изчислена по два начина – общ резултат (скала 1 – 5) и получената средна оценка 3,6286 и стандартно отклонение от 0,69. Този резултат отразява умерено ниво на ефективно финансово поведение по отношение на способността на учениците да договарят и сравняват цените, да действат финансово отговорно и да участват в решенията, свързани с управлението на домакинството. Всички средни резултати, получени в подпроменливите на поведението, са по-ниски от 4.

Допускаме, че е при втория метод на изчисление (чрез процентна скала) да отразява по-точно икономическото поведение на учениците в ежедневиия живот. Получената средна оценка е 65,22, а стандартното отклонение е 20,89. Тези констатации показват ниско средно ниво на ефективно и отговорно финансово поведение сред студентите.

Данните от проучването не откриват значителна разлика в резултатите от поведенческите променливи между учениците, които са посещавали часове по финансово образование в училище, и тези, които не го правят. Това може да означава, че съдържанието на урока по финансово образование, както се преподава в училище, не е било в състояние да повлияе или да промени финансовото поведение на учениците.

По отношение на пола, констатациите предполагат, че има разлика между момичетата и момчетата: общ резултат (скала 1 - 5) $T(614) = 5,14$, $P < 0,001$, при което момчетата са получили среден резултат от 3,75, $SD = 0,63$, момичетата – 3,47, $SD = 0,72$.

Има и разлика между момчетата и момичетата и променливата Поведение: общ резултат (процентна скала) $T(614) = 6$, $P < 0,001$. момчетата са получили оценка от 69,66 и стандартно отклонение от 19,3 при стойности за момичетата от 59,72 и стандартно отклонение от 21,26.

➤ **Финансови знания и умения.** Анализът на констатациите във въпросника, в главата, посветена на финансовите знания на студентите,

показва, че общият среден резултат във финансовите знания на студентите е много нисък, 50,75 с високо стандартно отклонение от 21,96.

➤ **Корелация между зависимите променливи:** финансови познания, поведение и нагласи. При изследване на корелацията между общата променлива на нагласата и общата променлива на поведението (скали 5 - 1) беше установена умерена и значима положителна корелация ($r=0,314$, $p<0,001$) (вж. Таблица 2). Горната корелация показва, че нивото на положителни финансови нагласи, показващо самочувствие, финансова зрялост и способност за дългосрочно планиране и идентифициране на рискове, допринасят за ефективно и отговорно финансово поведение. Силата на корелацията не е много силна и поради това може да се заключи, че на теоретично ниво определени нагласи и подходи невинаги се превръщат директно в действителни действия и очаквано и конкретно икономическо поведение.

Открита е много слаба, но значителна положителна корелация между общите променливи на нагласите и променливата на знанието: общ резултат. ($r=0.207$, $p<0.001$). Изводът е, че определени положителни финансови нагласи не са гаранция за финансови знания и финансови умения сред студентите.

Корелации, Таблица 2

		Финансови познания: общ резултат	Нагласи: общ резултат	Поведение: общ резултат (скала 1 - 5)	Поведение: общ резултат (процентна скала)
Attitudes: Consultation with professionals	Pearson Correlation	0.064	0.219**	0.107**	0.075
	Sig. (2-tailed)	0.115	0.000	0.008	0.063
	N	606	615	615	615
Attitudes: Overall Score	Pearson Correlation	0.195**	1	0.314**	0.386**
	Sig. (2- tailed)	0.000		0.000	0.000
	N	606	617	617	617
Behaviour: Financial responsibility	Pearson Correlation	0.157**	0.419**	0.540**	0.865**
	Sig. (2- tailed)	0.000	0.000	0.000	0.000
	N	601	607	607	607
	Pearson Correlation	0.188**	0.314**	1	0.726**

Behaviour: General Score (Scale 1 - 5)	Sig. (2- tailed)	0.000	0.000		0.000
	N	606	617	618	618
Behaviour: Overall Score (Percent Scale)	Pearson Correlation	0.154**	0.386**	0.726**	1
	Sig. (2- tailed)	0.000	0.000	0.000	
	N	606	617	618	618
Financial Knowledge: General Score	Pearson Correlation	1	0.195**	0.188**	0.154**
	Sig. (2- tailed)		0.000	0.000	0.000
	N	606	606	606	606

**Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

*Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Корелацията между *променливата на знанието*: общ резултат и *променливата на поведението*: общ резултат (скала 5 - 1) и открих, че връзката е много слабо положителна ($r=0,158$, $p<0,001$). Корелацията също е много слаба в сравнение с поведенческата променлива: общ резултат (процентна скала) ($r=0,152$, $p<0,001$). Тази констатация показва, **че нивото на финансови познания не е гаранция за отговорно и ефективно финансово поведение**. Допускаме, че отговорното и ефективно поведение при вземане на персонални финансови решения са под въздействието на фактори, които влияят в по-голяма степен на финансовото поведение, като: **когнитивни фактори, психологически и емоционални**.

Изводи:

Първо, основно влияние върху финансовото поведение на хората като цяло и студентите, в частност, оказват некогнитивни фактори, като *емоционални и психологически бариери, самоконтрол, способност за отхвърляне на удовлетворението, самочувствие, вяра, справяне с несигурност, рискове и кризи*.

Второ, установената слаба корелация между финансовите знания и финансовото поведение на респондентите дава основание да се твърди, че *нивото на финансови познания на дадено лице не е гаранция за ефективно или рационално финансово поведение*.

Трето, при измерване на нивото на финансови знания и въздействието му върху нагласите и икономическото поведение на учениците се установява, че *няма съществена разлика между тези, които са преминали курс на обучение по управление на персоналните и финанси и тези, които не са.* Тази констатация е в съответствие с редица проучвания по света, които изследват ефективността на различни програми за финансово образование за възрастни и младежи и стигат до заключението, че в повечето случаи тяхното въздействие върху финансовото поведение на хората е много ограничено и краткотрайно

Четвърто, оценката на потребителското поведение отразява относително значими трудности сред учениците в способността им да планират дългосрочно и да спестяват пари.

Пето, участието на учениците във финансовите решения, които се случват ежедневно в семейството, е слабо, въпреки че има известна готовност да се консултират с членовете на семейството относно финансовите решения.

Шесто, оценката на финансовите нагласи и финансовата зрялост показва че съществува, значима разлика във финансовите между учениците с по-висок социално–икономически статус в сравнение с тези с по-нисък.

На основата на резултатите от анкетното проучване са изведени виждания относно обхвата на учебните програми и способите за провеждане на ефективно обучение за управление на персоналните финансови потоци, най-съществените от които са:

✓ **Целите на финансовото образование трябва да бъдат измерими и ясно дефинирани** – например, способността да се знае кога и как да се използват различни финансови продукти, разбиране на ползите и рисковете на икономическата среда, способност за управление на личен бюджет и даване на усещане за способност и увереност за това. При това, „ефективната“ учебна програма трябва да осигурява възможност за отчитане на личностните

черти на индивида и основните психологическите фактори, предизвикващи чувство за финансова ефективност;

✓ *Финансовото образование да се основава на практически опит,* свързан с решенията, които младите хора вземат в ежедневието, като закупуване на продукти, плащания за застраховка на мотоциклети, застраховки и др. Опитът на младежите трябва да бъде придружен от постоянна обратна връзка, която ще изследва какво трябва да се подобри и как програмата може да бъде рационализирана. (Zion et al., 2010), (Jessup et al., 2008), (Marchiori et al., 2015), (Amagir et al., 2018) ;

✓ Програмите за финансово обучение да *„осигуряват“* на учениците възможност за активно преживяване в реалния свят – например откриване и управление на собствена разплащателна или спестовна сметка;

✓ За да може учебната програма за финансово образование да повлияе върху моделите на икономическо поведение на ученика по начин, който ще му помогне да преодолее психологическите и емоционални бариери, по време на справянето му с финансовите предизвикателства, от голямо значение е *включването на родителите и семейството на ученика в процеса на обучение;*

✓ За постигането на дългосрочни резултати е необходимо *обучението да е насочено към промяна на моделите на мислене и нагласи,* които пречат на икономически ефективното и интелигентно финансово поведение, овластявайки индивида да действа отговорно и свободно. Преодоляването на емоционалните и психологически бариери ще повишат способността на младежите да планират дългосрочно или да си представят няколко варианта за по-добро финансово бъдеще. За целта е необходимо изработването на цялостен, дългосрочен план, който да води до промяна на съзнанието на ученика – учебна програма, която да премине от света на концепциите за "финансово образование" към "финансови способности" и

която ще има измерими цели, които могат да бъдат оценени в края на процеса. (Michael Collins, J., & Odders-White, E. (2015). Освен това, планът трябва да включва подробно описание на целите, графичите и инструментите, достъпни за обучение по програмата. Основно и необходимо условие за успеха на програмата за финансово образование е способността да се измерва, оценява и прецизира в съответствие с настъпили изменения в околната среда. За да може една програма за обучение да бъде приета от повечето изследователи, преподаватели и политици, при разработването ѝ трябва да се включат представители на различни институции: Централната банка, Министерството на образованието, правителството и други заинтересовани страни.

✓ За да бъдат програмите за финансово образование точни, ефективни и целенасочени, те трябва *да са съобразени и с междуличностните и демографските различия различията*, които съществуват между учениците, а не да прилагат програмата като единен подход към цялото разнородно население.

References

1. Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56–80. <https://doi.org/10.1177/2047173417719555>
2. Benartzi, S., & Thaler, R. H. (2007). Heuristics and biases in retirement savings behavior. *Journal of Economic Perspectives*, 21(3), 81–104. <https://doi.org/10.1257/jep.21.3.81>
3. Bernheim, B. D., Garrett, D. M., & Maki, D. M. (2001). Education and saving: The long-term effects of high school financial curriculum mandates. *Journal of Public Economics*, 80(3), 435–465.
4. Choi, J. J., Laibson, D., & Madrian, B. C. (2009). Why does the law of one price fail? An experiment on index mutual funds. *The Review of Financial Studies*, 23(4), 1405–1432. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhp097>
5. Fernandes, D., Lynch, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861–1883. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2013.1849>
6. Financial literacy survey findings. (2012). State of Israel, Central Bureau of Statistics. 11.9.12, 4.11.12 [Hebrew]

-
7. Fox, J., Bartholomae, S., & Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of Consumer Affairs*, 39(1), 195–214. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2005.00009.x>
 8. Gross, K., Ingham, J., & Matasar, R. (2005). Strong palliative, but not a panacea: Results of an experiment teaching students about financial literacy. *Journal of Student Financial Aid*, 35/2(1).
 9. Hastings, J. S., Madrian, B. C., & Skimmyhorn, W. L. (2013). Financial literacy, financial education, and economic outcomes. *Annual Review of Economics*, 5(1), 347–373. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-082312-125807>
 10. Hira, T. K. (1997). Financial attitudes, beliefs and behaviours: Differences by age. *Journal of Consumer Studies and Home Economics*, 21(3), 271–290. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.1997.tb00288.x>
 11. Hira, T. K. (2009). Personal finance: Past, present and future. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1522299>
 12. Hopley, V., & Cleveland. (2003). Financial education: What is it and what makes it so important? Spring 2003. Federal Reserve Bank of Cleveland.
 13. Huston, S. J. (2010). Measuring financial literacy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 296–316. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01170.x>
 14. Israeli Ministry of Education. (2014). Initial financial literacy results in PISA 2012. 206 National Authority for Measurement and Evaluation in Education [Hebrew].
 15. Jessup, R. K., Bishara, A. J., & Busemeyer, J. R. (2008). Feedback produces divergence from prospect theory in descriptive choice. *Psychological Science*, 19(10), 1015–1022. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02193.x>
 16. Krechovská, M. (2015). Financial literacy as a path to sustainability. *Trendy v Podnikání*, 5(2), 3–12.
 17. Lusardi, A. (2008). Household saving behavior: The role of financial literacy, information, and financial education programs. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1094102>
 18. Lusardi, A. (2015). Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of Consumer Affairs*, 49(3), 639–659. <https://doi.org/10.1111/joca.12099>
 19. Lusardi, A., & Lopez, A. (2016). Financial literacy among high school students in the United States: Evidence from the 2012 programme for international student assessment (PISA). European Investment Bank Institute Working Paper.
 20. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2008). Planning and financial literacy: How do women fare? *American Economic Review*, 98(2), 413–417. <https://doi.org/10.1257/aer.98.2.413>
 21. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2011a). Financial literacy and planning implications for retirement wellbeing. Cambridge, Mass. National Bureau of Economic Research.
 22. Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2011b). Financial literacy around the world: an overview. *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4), 497–508. <https://doi.org/10.1017/s1474747211000448>

-
23. Mitchell, O. S., & Lusardi, A. (2015). Financial literacy and economic outcomes: Evidence and policy implications. *The Journal of Retirement*, 3(1), 107–114.
24. Lusardi, A., Mitchell, O. S., & Curto, V. (2009, September 17). Financial literacy among the young: Evidence and implications for consumer policy. National Bureau of Economic Research Working Paper Series. <http://www.nber.org/papers/w15352>
25. Marchiori, D., Di Guida, S., & Erev, I. (2015). Noisy retrieval models of over- and undersensitivity to rare events. *Decision*, 2(2), 82–106. <https://doi.org/10.1037/dec0000023>
26. Michael Collins, J., & Odders-White, E. (2015). A framework for developing and testing financial capability education programs targeted to elementary schools. *The Journal of Economic Education*, 46(1), 105–120. <https://doi.org/10.1080/00220485.2014.976325>
27. OECD. (2005a). Recommendation on principles and good practices for financial education.
28. OECD. (2005b). Improving financial literacy. OECD publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264012578-en>
29. OECD/INFE. (2009). Financial education and the crisis: Policy paper and guidance.
30. OECD. (2013). PISA 2012 assessment and analytical framework. In PISA. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264190511-en>
31. PISA 2012 financial literacy framework. (2012). In Pisa 2012 assessment and analytical framework. Mathematics, reading, science, problem solving and financial literacy (pp. 139–165). OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264190511-7-en>
32. PISA 2012 Results: Students and money (Volume VI). (2014). In PISA. OECD. <https://doi.org/10.1787/9789264208094-en>
33. Remund, D. L. (2010). Financial literacy explicated: The case for a clearer definition in an increasingly complex economy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 276–295. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01169.x>
34. Schuchardt, J., Bagwell, D. C., Bailey, W. C., DeVaney, S. A., Grable, J. E., Leech, I. E., Lown, J. M., Sharpe, D. L., & Xiao, J. J. (2007). Financial executive orientation, information source, and financial satisfaction of young adults. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 18(1).
35. Stango, V., & Zinman, J. (2009). Exponential Growth Bias and Household Finance. *The Journal of Finance*, 64(6), 2807–2849. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2009.01518.x>
36. Stolper, O. A., & Walter, A. (2017). Financial literacy, financial advice, and financial behavior. *Journal of Business Economics*, 87(5), 581–643. <https://doi.org/10.1007/s11573-017-0853-9>

III. Насоки за бъдещи изследвания по темата на дисертацията

Основните изследователски насоки, влизащи в обхвата на дисертационния труд, по въпросите, свързани с необходимостта от повишаване на финансовата грамотност на младежите и формирането на модели за ефективно управление на персоналните парични потоци, предполагат задълбочаване на научните търсения в тази посока. Доказаната, в научното изследване, актуалност на темата определя и обхвата на бъдещите научния търсения, както следва:

1. Създаването на общовалиден въпросник за системно измерване нивото на финансовите знания сред учениците в Израел.
2. Осъществяването на проучвания, които да изследват ефектите от финансовите програми, прилагани в момента в образователната система и степента на тяхното въздействие върху нивото на финансовата грамотност на учениците.
3. Изработването на различни варианти на учебни програми, приложими в обучението на младежите, насочено към повишаване на финансовите им познания и създаването на трайни модели на ефективно икономическо поведение на учениците в Израел.

IV. Справка за научните и научно-приложни приноси в дисертационния труд

Първо. Доказана е актуалността на проблематиката, свързана с необходимостта от повишаване на финансовата грамотност на младежите и формирането на модели за ефективно управление на персоналните парични потоци.

Второ. Изведени са основните характеристики на моделите на финансово поведение на индивидите от позициите на класическия и неокласическия синтез.

Трето. На основата на сравнителен анализ на осъществени научни проучвания за степента на финансовата грамотност сред населението на редица страни от света са изведени основните проблеми, породени от незадоволителното ниво на финансова грамотност на населението в тях. На основата на тези констатации са очертани насоките и са изведени препоръки за предприемането на конкретни действия за повишаване финансовата грамотност на населението и, в частност, на учениците в Израел.

Четвърто. С цел установяване нивото на финансова грамотност на учениците от Израел е изработен уникален въпросник, обхващащ всички възможни аспекти и фактори, оказващи влияние върху моделите на финансово поведение.

Пето. На основата на анализа на резултатите от проведеното изследване относно степента на финансова грамотност на 618 ученика от Израел са изведени виждания относно обхвата на учебните програми за повишаване на финансовата грамотност и способите за провеждане на ефективно обучение за управление на персоналните финансови потоци.

V. Списък с публикациите на докторанта

1. FINANCIAL LITERACY LEVEL OF HIGH SCHOOL STUDENTS AND ITS ECONOMIC PATTERNS REFLECTIONS, Almanac of PhD Students, 2019, vol. 15, issue 15 Year 2019, 518-537

<https://dlib.unisvishtov.bg/bitstream/handle/10610/4291/b30142dfe34d1394cdd94e580b5b0445.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

2. THE IMPACT OF FINANCIAL EDUCATION PROGRAMS IN ISRAEL AND THE FAMILY DISCUSSION ON FINANCIAL MATTERS ON THE BEHAVIOR OF YOUTH, Almanac of PhD Students, 2021, (под печат – приложена служебна бележка)

3. THE EFFECT OF MATHEMATICAL SKILLS ON THE LEVEL OF FINANCIAL LITERACY OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN ISRAEL
International Electronic Scientific and Practical Journal «WayScience», Volume 4 (No 2). Ukraine, Dnipro: FOP Marenichenko V.V., 2021, 183 p.

<https://dlib.unisvishtov.bg/bitstream/handle/10610/4291/b30142dfe34d1394cdd94e580b5b0445.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

4. FINANCIAL BEHAVIOR OF THE HOUSEHOLD AND THE INDIVIDUAL: SOME ASPECTS OF THEORETICAL ANALYSIS, Radulova, A, Yaakov Itach – Israel., Научен атлас, Електронно научно списание, ISSN 2738-7518

<https://scientificatlas.com/article/financial-behavior-of-the-household-and-the-individual-some-aspects-of-theoretical-analysis>

**VI. Справка за съответствие с националните изисквания по
Правилника за приложение на Закона за развитие на
академичния състав в Република България**

Национално изискване в брой точки: 30

Брой студии, индексирани в НАЦИД: 1 бр.

Брой точки от статии, индексирани в НАЦИД: 15,00

Брой студии, индексирани в НАЦИД: 3 бр.

Брой точки от статии, индексирани в НАЦИД: 25,00

Брой доклади, индексирани в НАЦИД: 1 бр.

Отчетени от автора точки чрез научни доклади: 10,00

Общ сбор точки: 40,00 > 30,00

DECLARATION OF ORIGINALITY AND ASSURANCE of dissertation work

From Yaakov Itach

In connection with the procedure for obtaining the educational and scientific degree “Doctor” in the scientific specialty “Finance, Money Circulation, Credit and Insurance (Finance)”, I declare that:

1. The results and contributions to the dissertation on “**Measuring the level of financial literacy among high school students in Israel, and its impact on their economic patterns**” are original and are not borrowed from research and publications in which the author has no participation.
2. The information presented by the author in the form of copies of documents and publications, personally compiled reports, etc. corresponds to the objective truth.
3. The results obtained, described and / or published by other authors are duly and in detail cited in the bibliography.

DATE 07.06.2022

Svishtov

PhD student:.....

Yaakov Itach
